

תוכן העניינים

ט	תודות
1	מבוא: צנזורה במסגרת המעבר לדפוס פתיחה 1 קווים ראשוניים לבחינת מקומה של הצנזורה כגורם תרבותי מעצב 5 צנזורה, קריאה וספר 8 דפוס, קריאה וצנזורה באירופה בראשית העת החדשה 11 דפוס וצנזורה 14 הכנסייה הקתולית, הרפורמציה והדפוס 21 הצנזורה הקתולית, ההבראיזם והספרות העברית 26 התלמוד ועיצוב הצנזורה 29 הצנזורה ויהודי איטליה 33
37	פרק ראשון: שרפות התלמוד שרפות הספרים והקשרן ההיסטורי 37 אינדקס 1559 והספרות התלמודית 41 מ'פרשת פפרקורן-רויכלין' לשרפת התלמוד 44 הממד הסימבולי והריטואלי של השרפה 52 שרפות הספרים כנקודת מפנה 56 שרפות התלמוד והתרבות היהודית 58
64	פרק שני: התלמוד והספרות העברית בוועידת טרנט ואחריה ועידת טרנט, האינדקס והספרות עברית 64 התלמוד בוועידת טרנט 69 שאלת הצנזורה בעקבות טרנט 74 הדיון על התלמוד בין אינדקס טרנט לאינדקס 1596 79 התמסדות הדיון על הספרות העברית 86
90	פרק שלישי: מפולמוס לצנזורה: התפתחות הזיקוק של הספרות הכתובה התפתחות הזיקוק של הספרות העברית 95

ועדת הצנזורה לספרות עברית 99
מעורבותם של יהודים בתהליך הצנזורה 107

114 פרק רביעי: הצנזורה ומקומה במסגרת הדפסת הספר העברי

דפוס, הומניזם והבראיזם 114

בתי הדפוס כמפגש הבראיסטי 121

יהודים, נוצרים ומומרים בבית הדפוס העברי 127

צנזורים ועורכים 132

'אקספורגציה' ו'זיקוק' 136

עריכה וצנזורה 138

'הצנזורה הפנימית' של היהודים 141

147 פרק חמישי: מפולמוס לגוף ידע: 'ספר הזיקוק' והטקסט העברי

הנחיות 'ספר הזיקוק' 147

גויים ועובדי אלילים 155

דפוס וצנזורה 159

השמטות וצנזורה 162

רווחים ומחיקות 167

צנזורה וזהות יהודית 169

צנזורה וגבולות היהדות 173

צנזורה ופולמוס 178

הצנזורה בספרות הפסיקה 184

הצנזורה במחזורי התפילה 188

צנזורה על תכנים שאינם בתחום הפולמוס 195

201 פרק שישי: סיכום: הבראיזם, צנזורה ומודרניזציה

אבן וירגא, הצנזורה והתודעה היהודית 201

הבראיזם ותרבות יהודית 205

הצנזורה והתרבות היהודית 208

הצנזורה וההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית 219

רשימת הקיצורים 225

ביבליוגרפיה 226

מפתח השמות המקומות והעניינים 253

רשימת הספרים העבריים שהוזכרו בספר 259

תודות

חיבור זה הוא פרי עבודה לא רצופה שנמשכה שנים רבות. ראשיתו בעבודת גמר לתואר שני שכתבתי בהדרכתו של פרופ' ראובן בונפיל בשלהי שנות השמונים. בינתיים פניתי לעסוק בנושאים אחרים, אך תוך כדי כך המשכתי ללבן ולהרחיב חלק מהסוגיות הנידונות כאן. בכמה טענות מרכזיות חלו שינויים גדולים בעקבות הרחבת היקף החומר שנבדק, בין השאר בזכות פתיחתם של ארכיונים שהיו סגורים קודם לכן, והרחבת זוויות הראייה. ביקורת שהופנתה כלפי טיעונים שונים אפשרה לי לחדד ולנסח מחדש את עמדותיי.

במהלך השנים שבהן עסקתי בנושא זה זכיתי למורים שנעשו לחברים, ולחברים שלימדוני וסייעו בידי. לכל אלה ברצוני להביע את תודתי העמוקה. בראש ובראשונה אני חב כה רבות למורי, רבי וחברי ראובן בונפיל, אשר ליווה, הציע ותמך במישורים רבים במהלך כתיבתו והבאתו לדפוס של הספר. הוא הטביע חותם עמוק על חיבור זה בפרט ועל דרך חשיבתי בכלל, גם בנושאים שבהם נותרנו חלוקים. במידה רבה החיבור מבקש להוות תרומה לדרך שהתווה בחקר יהודי איטליה בתקופה הנידונה.

את המחקר הזה ליווה משלבי הראשונים גם מיכאל הד, מורה מובהק שאין מילים בפי לתאר את השפעתו על תפיסותיי ועל כתיבתי, ואשר בזכותו נדרשתי לעדן ולבחון מחדש טענות רבות. הרבה אני חב לרבקה פלדחי, שרבים מהרעיונות המובעים כאן ניוזנו ממה שלמדתי ממנה במהלך השנים, ועוצבו תוך שיחות ועבודה משותפת. אי אפשר לתאר את דמותו של חיבור זה ללא הערותיה, תובנותיה השראתה וידידותה של אורה לימור מאז זכיתי לעבוד לצדה בפיתוח הקורס בין יהודים ונוצרים, במסגרת האוניברסיטה הפתוחה, חוויה מעצבת בלתי נשכחת שבמהלכה התחלתי לעבוד על הפרויקט הנוכחי.

מורי המנוח עמוס פונקנשטיין הדריך אותי בעבודת הדוקטור, שהוקדשה לנושא אחר, ובו בזמן שב והאיץ בי לחזור לעבודה זו ולהשלימה. כתביו שימשו לי מקור השראה עוד בטרם היה לי למורה ולחבר אישי, ושיחותינו על הנושאים הנידונים כאן תרמו תרומה מכרעת לגיבושו הסופי של הספר. חסרונו מורגש וכואב במיוחד עתה, כאשר אני מגיש את החיבור לדפוס.

זכיתי ללמוד כה רבות מאלחנן ריינר, שהקדיש מזמנו ומחכמתו להשכילני ברעיונותיו החדשניים על אודות הזיקה בין הדפוס העברי והתרבות היהודית, ובזכותו יכולתי להבין באופן מלא יותר את מקומה של הצנזורה. דוד רוזרמן, שמבלעדי ודאי הייתי משתאה עוד זמן, תרם לי הערות ביקורתיות רבות שנובעות מתובנותיו על ההיסטוריה

היהודית בראשית העת החדשה. עם קנת סטאו ניהלתי שיחות ממושכות על נושאים מרכזיים הנידונים פה, והן השפיעו על ניסוח טענות מרכזיות. חביבה פדיה קראה נוסח מוקדם של החיבור, ובצד הערות שתרמו להבהרת הספר גם הציעה כדרכה תובנות וכיוונים מקוריים, שרק מקצתם הצלחתי לשלב כאן. קרלו גינצבורג, שפתח בפנינו כיוונים חדשים בחקר האינקוויזיציה והתרבות באירופה, העיר הערות מאלפות על מאמר קצר באנגלית שבו הוצגו חלק מהטענות, וחייב אותי לחשוב מחדש על ניסוחים שונים; גם במקרה זה רק למעט מהתובנות הביקורתיות הצלחתי להתייחס כאן. איי אפשר להבהיר את האופן שבו תרם הדיאלוג ארוך השנים והחובק כול שלי עם צבי בךדור לניסוחן של הטענות שבספר זה. בשנים האחרונות זכיתי ללמוד המון מגיל אנדור, שאתו ליבנתי את המשמעות הרחבה של מסקנותי להיבטים מרכזיים של מה שמוגדר 'חילון'. רונית חכם, אשתי וחברתי, שותפתי לעבודה זו ברבדים רבים, עברה אתי על אינסוף גרסאות ונוסחאות, חייבה אותי להתמודד עם סתירות פנימיות ועזרה לי להבהיר טיעונים וניסוחים.

עוד אני חב תודה לרבים אשר שיתפו אותי בידיעותיהם והעירו הערות מועילות. אברי ברילבב קרא נוסח מוקדם של העבודה, והערותיו תרמו רבות לניסוח מחודש של כמה טענות. יוסף הקר שיתף אותי בפרטים שגילה על חייו של הצנזור דומניקו גרוולימיטנו עוד בטרם ראו הדברים אור בדפוס. זאב גריס חלק עמי את ידיעותיו העצומות בתולדות הדפוס העברי. גילה פריבור עסקה בכתבת חיבורה על 'ספר הזיקוק' בומן השלמת החיבור הזה ולא היססה לשתף אותי בממצאיה ובידיעותיה, ללמד אותי ולתקן שגיאות. עם ברכה זק ליבנתי את שאלת הזיקה בין הצנזורה ובין זרמים יהודיים שונים שהתפתחו בראשית העת החדשה. בזכות ישראל יעקב יובל יכולתי להבין טוב יותר את השלכותיה של הצנזורה על הספרות היהודית האשכנזית. רבות למדתי מרוני ויינשטיין (שותף נוסף לאסכולת בונפיל' בחקר יהדות איטליה), ובזכות תובנותיו תיקנתי מקומות רבים בספר. בועז הוס, חברי משנים, שיתף אותי במחקרו על היווצרות ספר הזוהר. דוד סורוצקין הציע תובנות למיקום המסקנות בהקשר רחב של התפתחות התודעה היהודית האורתודוקסית בתקופה הנידונה. דודי המנוח עמנואל (מן) ורדי קרא נוסחים מוקדמים וחסרונו הורגש בשלבים האחרונים.

ועוד תודות לרבים שהעירו במהלך השנים, בין ישירות ובין בעקיפין: יעקב ברנאי, דורון נרקיס, אליוט הורוביץ, דניאל בוירין, עדי אופיר, יוסף קפלן, יוג'ין שפרד, חגי רם, יעקב דויטש, עמיאל ורדי, יהודא גלינסקי, גבי פיטרברג, חיה סספורטס, אסתי מיצנמכר, דיוד מאירס, נתן שיפריס, צבי יקותיאל, גולי נאמן ערד, יהודה שנהב, מיכאל ושרון רובק, יעל לרר, אלון קונפינו, חנן חבר, ירחמיאל (ריצ'י) כהן.

שיחות רבות היו לי עם חברים נוספים במחלקה להיסטוריה באוניברסיטת בן-גוריון, בפרט טד פראם, חיים היימס, אורי ארליך, רוברט ליברלס, דני לסקר ואברהם גרוס. באופן מיוחד ברצוני להודות למזכירות המחלקה, חברותי מירה מאיר ועליזה יוניק, אשר ידירותן, מסירותן ותמיכתן היו רכיב מרכזי ביכולת להשלים עבודה זו. תודות

מיוחדות לנמרוד זינגר, גם על שיחות רבות והערות ביקורתיות וגם על הסיוע הרב בהכנת הביבליוגרפיה.

דן אורמן ז"ל, שכיהן כראש המחלקה בתקופה שבה עסקתי בחיבור זה, המריץ, סייע ועודד. צער רב גורמת לי העובדה שלא זכה לראות את התוצר הסופי.

נוסחים שונים של מחקר זה הוצגו במספר כינוסים – במכון ללימודים מתקדמים במדעי היהדות באוניברסיטת פנסילבניה, במכון דובנוב בלייפציג, במכון ללימודים מתקדמים בברלין וכן בסמינרים באוניברסיטאות שונות בארץ. ברצוני להודות למשתתפים בכינוסים אלה ובמיוחד לג'ואנה ויינברג, לפיט ון בוקסל, לפיטר מילר, לאלישבע קרלבר, לג'ון טדסקי, לסטיבן ברנט, לריימי טרגוף, לאינס זופנוב, לדומיניק פסטר, לסוין גיימס ולסטפן וונדהורסט. כל אחד מאלה תרם לי רבות מידיעותיו.

תודה מקרב לב לצוותי הספריות שבהן עבדתי, ובמיוחד לאנשי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים על מחלקותיו השונות: אולם הקריאה למדעי היהדות, אולם הקריאה הכללי (ובפרט שלי בבנישתי מנהלת האולם), המחלקה לכתבי יד עבריים והמכון לתצלומי כתבי יד. תודה מיוחדת לאנשי המחלקה לספרים נדירים, שאפשרו לי לבחון שורה ארוכה של ספרים, ולצוות בספריית גרשם שלום, שבה ביליתי ימים רבים בקריאה של ספרים נדירים (וגם כבדים) אשר הועלו מן המחסנים. כמו כן אני מודה לצוות הספרייה לחקר הספר ע"ש הורודיש באוניברסיטת תל-אביב, וכן לצוות ספריית הוותיקן וארכיון האינקוויזיציה ברומא.

מעומק לבי אני מודה לחנה פתיה על העבודה המסורה בעריכתו ובהתקנתו של הספר, ובפרט על קריאתה הדקדקנית ועל הערותיה שתרמו לחידוד ניסוחים ורעיונות שונים. תודות רבות לאנשי הוצאת מאגנס, ובפרט למנהלה לשעבר דן בנוביץ, למרכזת העריכה טלי אמיר, על העזרה ועל הקריאה הקפדנית ולרם גולדברג על העצות והסיוע בתהליך ההפקה.

התקנת הספר הושלמה בזמן שהותי בברלין כעמית מחקר במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה שם. ברצוני להודות לצוות הספרייה של מכון זה על הסיוע באיתור ספרים נדירים וכן על חלק מהאיוורים הכלולים בספר.

ההוצאה לאור של הספר הסתייעה במענק מחקר מטעם קרן הזיכרון לתרבות יהודית ובמענקים מטעם ועדת הפרסומים של הפקולטה למדעי הרוח והחברה באוניברסיטת בן-גוריון. ברצוני להודות לשני מוסדות אלה.

מעולם לא הבנתי ממש את התודות לבני המשפחה בספרים מחקריים. עכשיו אני מבין היטב את הסיוט הנגרם לסובבים ולאזהבים, ואני מוסיף תודות, סליחות ואהבה לאשתי רונית ולילדיי אנהית, דוד ונדיה, שהם חברים אמתיים. ותודה גם לאמי חלדה ולאחיותי חוה ותמר על שנשאו בנטל הצורך לסבול אותי בתקופות מסוימות. מובן לי שלפי הכללים המקובלים האחריות לטעויות, לשגיאות ולדברי ההבל שבספר – עליי. בלית בררה אני מקבל עליי גם עיקרון זה, עיקרון העולה בקנה אחד עם התזה המרכזית של הספר.